

Мистецькі біографії

ІРИНА ВЛАСЕНКО

ХВИЛЯ

Харків
«ФОЛІО»
2023

По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля.

Решта — не більше як ілюзія.

М. Хвильовий.

«Повість про санаторійну зону»

СВОЇМ ШЛЯХОМ

Чому він хвилював усіх і хвилювався сам? Чому обрав собі псевдонім, який якнайкраще характеризує стан постійно знепокоєної натури? Генетична то спадщина чи вплив буремного часу?

Одразу й не скажеш, доведеться пірнути в бентежну хвилю таємничої душі, яка нікому з дослідників так до кінця і не відкрилася.

Чого тільки не закидали Хвильовому... І вбивство матері, і роботу в ЧК, і рух «проти течії». Ким він був: ідеальним комуністом або ревним націоналістом, фундатором «розстріляного українського відродження», чи революційним романтиком більшовизму, пропагандистом і водночас критиком перегинів, чи активним провідником державної політики українізації?..

Різні точки зору на цю непересічну особистість, його роль в історії української літератури свідчать про те, що Микола Хвильовий був фігурою непростого, суперечливою, неімовірно талановитою і впливовою. А ще втаємниченою, бо реальних свідчень про його життя збереглося не так багато. Зате є його гранично щирі й глибокі твори, які дають нескінченну поживу для роздумів про нього, про той складний час і долі людей у вирі страшних подій. Його твори відкривають простір для фантазій і різних трактувань. Хай там як, Хвильовий нам досі цікавий...

Може, тому, що з дитинства він був бунтівником... Вололюбний характер зривав з наміченого дорослими шляху, кликав йти своїм путівцем, чинив спротив вчительським навіюванням. Богодухівська гімназія запам'ятала Фітільова як рідкісного зухвальця, який міг кинути брутальне слово й у бік начальства і гуртував навколо себе таких саме бешкетників, щоб тільки вчиняти супроти правил.

Певною мірою малий копіював свого батька, теж людину доволі зухвалу й неорганізовану. Колишній народник з дворян обожнював полювання, російську літературу і вимушено вчителював в українській школі. Невідповідність очікувань і реальності часто штовхала Григорія Фітільова до пляшки й бурхливих сімейних сцен, які відбувалися на очах у сина й болісно впливали на його вразливу психіку.

І мати в Миколи нівроку. Не пощастило майбутньому ревному комуністу: Єлизавета Іванівна теж частково «з дворян». Материн батько — головний бухгалтер в маєтку мільйонера Кеніга — Іван Іванович Тарасов, народжений від француза-дворянина й українки-кріпачки, був людиною «веселої» вдачі, любив шумні застілля, випивку, жінок і гарне життя. Його донька успадкувала від татка аристократичні манери, тонкі почуття і вічне прагнення до чогось більшого, ніж мала.

От така генетична спадщина дісталася Миколі. Невдалий шлюб його батьків за дев'ять років цілком зруйнував будь-яку подобу нормальних стосунків. Постійно нетверезий і буйний чоловік геть не піклувався про сім'ю і розбазарював ті невеликі гроші, які заробляв учителюванням. Дружина не витримала й поїхала поневірятися з п'ятьма дітьми до родичів. Хоч із ними пощастило: заможна родина рідної сестри допомогла матері влаштуватися на роботу, а старшому сину Миколі отримати хоч якусь освіту.

Микола Фітільов, утім, був вірним сином своїх шалених батьків: чимраз виявляв непокірний, вибуховий характер і претензії на особливість. Всюди намагався грати за своїм сценарієм...

Після виключення з гімназії вдруге Микола вбрикнув, коли, попри надії матері на стабільність і прибуткову професію, відправився босяка гуляти по світу, як його улюбле-

ний герой Гришко Челкаш: «Он был бос, в старых, вытертых плисовых штанах, без шапки, в грязной ситцевой рубаше с разорванным воротом, открывавшим его сухие и угловатые кости, обтянутые коричневой кожей... Длинный, костлявый, немного сутулый, он медленно шагал по камням и, поводя своим горбатым, хищным носом, кидал вокруг себя острые взгляды, поблескивая холодными серыми глазами и высматривая кого-то среди грузчиков... Даже и здесь, среди сотен таких же, как он, резких босяцких фигур, он сразу обращал на себя внимание своим сходством со степным ястребом, своей хищной худобой и этой прицеливающейся походкой, плавной и покойной с виду, но внутренне возбужденной и зоркой, как лет той хищной птицы, которую он напоминал»¹. Ну геть Микола Фітільов! Вільний мандрівець, безхатко, різнороб, з вітром у голові й у кишнях.

Потім почалася війна. Микола знову здивував. Добровільно пішов у військо, бо самохотникам дозволяли довчитися. А там, у Чугуєві, напорівся на самодура-фельдфебеля, коритися якому аж ніяк не хотів. За те потрапив на фронт. Три роки пекла: страшною окопної війни, бруду, крові, страху. Загартований нелюдськими випробуваннями, мав би нарешті вгамувати свій крутий норів. А тут сталася революція. І зринуло в ньому прагнення до романтичних і світлих ідей рівності, братерства, свободи.

Так Микола Фітільов ступив на путівець безперервних розчарувань, які закінчилися у страшному будинку, зведеному у вигляді літери «С», його називали «Слово», але насправді то був будинок «Смерті».

Літератори, які вічно оббивали чужі пороги, і не підозрювали, що його навмисно будували як лепрозорій для хворих на мистецьку проказу «сумнівних» попутників радянської влади. Зручне місце для зосередження митців у замкненому просторі, де їх можна тримати під ковпаком: прослуховувати, спостерігати й у разі небезпеки одразу прибирати до рук.

Двадцятого січня тридцять першого року в будинок «Слово» залетіла перша ластівка каральної системи — за-

¹ М. Горький. «Челкаш».

арештована акторка й письменниця Галина Орлівна. Відтоді аж до тридцять восьмого «чорні воронки» періодично умикатимуть мешканців. Понад сорок квартир із шістдесяти шести спорожніють і отримають нових пожилців, яких згодом теж ув'язнять, а понад тридцять осіб розстріляють.

Будівля, спроектована Михайлом Дашкевичем, виявилась чудовою мишоловкою. Замість сиру, достойні квартири з друкарськими машинками, телефонами, звукоізольованими стінами, щоб не турбувати сусідів стукотом машинок. Справжня розкіш на ті часи. Є й додаткові зручності: дитячий садок, їдальня, бомбосховище та навіть солярій на даху — усе це мало остаточно переконати творців, що партія про них дбає. Зрозуміло, своєю чергою належало віддячити: сумлінно працювати на ниві комуністичного будівництва, не відриваючись навіть на побут. Як вони раділи! Не здогадуючись про наслідки вживання безплатного сиру.

Заманили, як пташок-вальдшнепів...

Дивно. Більшість із них і самі були мисливцями: Микола Хвильовий, Майк Йогансен, Остап Вишня, навіть Микола Куліш, який ніколи не тримав у руках рушниці, ходив на полювання разом з іншими. Лише в лісі й у полі, де не було зайвих вух і очей, можна було говорити на теми, які не підіймали у наштигованих зайвими «вухами» стінах будинку «Слово».

Чи відчував Хвильовий, як над ними згущуються хмари? Звісно.

Багато хто вважав його здатним до передбачення. Навіть побоювався. Затятому мисливцю Хвильовому майже одразу стало зрозуміло, що будинок «Слово» — це пастка. І все-таки він разом з іншими, наче закоханий вальдшнеп, якого обманули манком, залетів у зручну й гарну клітку.

Чому вальдшнепи? Згадайте Мопассана, Тургенева, Толстого...¹ Хвильовий був не першим, кого цікавили ці птахи, а радше схожі на них люди.

¹ Мається на увазі твори «Оповідання вальдшнепа» Гі де Мопассана, «Єрмолай і мельничиха» І. Тургенева, «Анна Кареніна» Л. Толстого, де згадуються вальдшнепи і полювання на них.

Вальдшнеп — таємнича птиця! Веде прихований нічний самотній спосіб життя. Але іноді вальдшнепи збиваються у невеликі вільні групи. Чого весь час так прагнув і Хвильовий, створюючи літературні об'єднання.

Очі вальдшнепа розташовані так, що він бачить на триста шістдесят градусів. Він знає і контролює все, що відбувається навколо. Того ж намагався досягнути й Микола Хвильовий.

Між самками й самцями у вальдшнепів немає різниці. Цю різницю знищила й революція, долучивши у свої ряди різного роду жучків, котів у чоботях і юль уманцевих, котрі вросли в її ідеологічну тканину так міцно, що спромоглися керувати чоловіками й вирішувати їхні долі.

Вальдшнеп мігрує, іноді несподівано з'являється у місцях, де ніколи не гніздився. Але більшість птахів завжди повертається туди, де народилися. Хвильового весь час тягнуло до України.

Для мисливця підстрелити вальдшнепа — велика вдача, предмет особливої гордості. Деякі вдалі ловці роблять з королівського вальдшнепа опудала, щоби хвалитися своєю звитягою над маленькою пташкою, яка має королівський окрас і майстерно ховається серед осіннього листя. Але фактично мисливець може вбити вальдшнепа тільки тоді, коли почує його голос. Не просто голос, а голос любові. Самець летить і подає самочці сигнали, а вона відгукується. «Пісні» вальдшнепа знайомі практично кожному досвідченому мисливцю. Вони схожі на хоркання. Самець пролітає над лісом в очікуванні того моменту, коли на його клич відгукнеться самка. Пісня любові закінчується для вальдшнепа або єднанням з коханою, або смертю від хижака чи мисливської зброї. По суті, заскочений у найуразливіший момент життя, вальдшнеп віддає його заради кохання.

Уся творчість Хвильового — пісня вальдшнепа, який летить на зустріч з улюбленою нагірною комуною.

Усе життя Хвильового — то шлях мисливця, який полює на вальдшнепів.

От тільки комуна виявилася міражем у тумані революційної осені. А вальдшнепи — жертвами політичних ре-

пресій партії, яку він підтримував. І ошуканий вальдшнеп, і скривджений мисливець потрапляють у пастку невідвортної смерті.

Колись «козак луганський» Володимир Даль написав про цю птицю: «Вальдшнеп — самая благородная птица на целом земном шаре. Она, будучи убита, не бѣется и не трепещется в неприличных акробатических телодвижениях, а умирает, как Брут, как Сократ».

Так і Хвильовий хотів піти, знаючи про невідвортність кінця. Ідея самогубства давно вже розривала збуджений мозок. Кілька разів пробував, навіть зізнався в тому Зерову, але так і не наважився тоді поставити останню крапку. Тепер мав зробити це...

Бо на нього вже заведено справу¹, за якою гебісти найменували його «вальдшнепом». Зачепилися за назву роману «Вальдшнепи», перша частина якого з'явилася в п'ятому номері журналу ВАПЛІТЕ за 1927 рік. Друга частина вийшла в шостому, але весь наклад конфіскували й знищили, побачивши в романі відверту контрреволюцію. Хвильовому довелося публічно посипати голову попелом і писати покаянні листи до редакції газети «Комуніст». Але те йому не допомогло.

Вважається, що певний час Хвильовий бачив реальність у рожевому світлі «загірної комуни», у вимріяних синіх далах. І водночас вірив у можливість дістатися туди шляхом терору й примусового окультурення «темного» селянства. А може, все-таки не вірив? Тому й критикував радянську владу. Хто, як не він, мав знати, що українське селянство геть не «темне», бо є носієм автентичної потужної культури, мови, ідеї, яка передавалася з покоління в покоління і яку неможливо витравити ні пролетарською просвітою, ні радянською колективізацією. Більшість так званих українських «шістдесятників», Хвильовий про це не визнає, вийдуть саме з провінції або з села: Іван Драч, Василь Симоненко, Микола Лукаш, Микола Вінграновський, Іван Світличний...

¹ Справа Хвильового мала номер С-183.

За навіюваннями партії, Хвильовий зробив ставку на пролетаріат, якому нічого втрачати, окрім своїх кайданів, і помилився. Пролетаріат виявився неспроможним створити щось справді вартісне. І він це бачив! Тому, певно, і ховався у літературні й політичні дискусії, в «геть від Москви! До психологічної Європи!», памфлети, сварки й боротьбу, а по суті, сперечався з очевидними фактами.

Він оспівував колективізацію. Але впроваджене за її допомогою «примусове окультурення більшовицьким містом» непомітно перетворилося на голодомор. Правда виявилася надто болючою... Українське село конало, приречене владою на вимирання, разом з ним вмирав і романтик Хвильовий. Залишилася лише формальність: спустити курок, приставивши револьвера до скроні.

Я занурювалась у життя Хвильового, і в мене повсякчас виникало питання: «Невже він і справді вірив у ту «загірну комуну»? Чи, може, створював міф про самого себе. І ми повірили у героя-революціонера, «м'ятежного романтика», «комунара», який переміг у боротьбі з несправжніми й оміщаними комуністами, що відтіснили його у «собачі завулки» «санаторійної зони». Врешті-решт змусили піти в небуття. Ми повірили, що то була не поразка, а виклик, перемога...»

Але...

Начебто й виступив проти системи, наклавши на себе руки, проте, справедливості заради, Хвильовий був породженням і прапором цієї системи. Комуністом, який все своє життя поклав на зміцнення і вдосконалення її каральної і виховної машини. Політика коренізації, тобто створення українського національного зразка більшовизму, яку провадила комуністична партія в Україні, була активно й щиро прийнятою Миколою Хвильовим. Можна сказати, він був ярим і невтомним її виконавцем.

Хтось називає його лідером літературного відродження, символом нової епохи. Символ? Можливо... А от відродження... незрозуміло, що саме «відроджував» Хвильовий...

А чи не був Хвильовий мисливцем за «дурними головами» — ревним більшовицьким ватажком, який формує іде-

ологічну платформу для партії й залучає в її ряди нерішучу творчу молодь, яка не знає куди приткнутися в умовах безладдя, що називається революцією?

Чим він відрізняється від сучасних пропагандистів, які навіюють безголовій російській більшості хибні ідеї імперської величі й вербують нових «мобіків» для війни й руйнації?

Як важко повірити сучасному читачеві, що Хвильовий не знав і не бачив того, що насправді творилося навколо, не здогадувався, що таке революційна диктатура, пролетарська помста й партійний терор. А якщо добре знав, ще будучи Фітільовим, ба навіть і брав у цьому участь, чому щиро підтримував? Невже таким чином він хотів допомогти вижити українській літературі й самобутності? Як він нагадує бідного Гоголя, якого вбила «любов» до Росії...

Чим насправді займався Микола Фітільов з 1918-го по 1923 роки, до того, як з'явився у Харкові й став Хвильовим? Невже тільки пописував у газетки й вів освітню діяльність? Невже в ті часи з його палким прагненням бути причетним, він залишився осторонь і тихенько працював у «Просвіті»? А якщо був дотичний, то до чого саме? Чому він про це не розповідав?

Про «ганебне» зазвичай не розходяться, приховують. На те нарікав Григорій Костюк, що немає ніяких згадок самого Хвильового про його героїчні подвиги на фронтах Першої світової або громадянської війни. Надто мало реальних свідчень про те, що з ним відбувалося у цей час. Якщо він про це не згадував, значить, того й не було, вважав Костюк¹.

¹ М. Хвильовий. Твори в п'ятьох томах. Том п'ятий. Загальна редакція Григорія Костюка. Матеріали до біографії і доби Миколи Хвильового. Григорій Костюк: «...ждною своєю політичною та військовою діяльністю, навіть такою скромною, як членство у фронтовому солдатському комітеті, Хвильовий ніколи не хвалився. Значить — не було її. Вигадувати щось він не хотів. Натомість дрібну, але реальну творчість початківця в армійській газеті він згадував при кожній нагоді. З цього я хочу зробити один загальніший висновок. Хвильовий з природи своєї не був ані військовим, ані політичним діячем. З уродження і покликання він був письменник в найширшому і найглибшому сенсі цього слова — вникливий спостерігач, аналітик, зображувач людських душ

А може, він просто не хотів піддавати розголосу особисті й не дуже приємні таємниці? Як хвалитися тим, що ти вбивав і був свідком, як вбивали й карали інші, лише тому, що якась людина не поділяла з ними революційних поглядів.

Хвильовий, без сумніву, знав про зворотний бік революції. Якою б гарною і гуманною ідеєю не прикривалася, вона була залита кров'ю.

Але...

Достеменно знаючи, все-таки брехав собі та іншим, активно навіював молодим романтичну казочку про «чисту» революцію та світлий більшовизм, якого геть не було насправді. Та й не могло бути. «У нас не було іншого виходу», — люблять говорити вбивці, які могли б не вбивати, але зробили так, бо то був найкоротший і найлегший шлях заспокоїти своє сумління і самим не потрапити під роздачу.

Злочинне навіювання дозволу на «романтичне вбивство» наробило в кінцевому підсумку більше лиха, ніж сама диктатура. Бо сформувало передумови для подальшого розквіту тоталітаризму.

Можливо, виправдання вбивць — це і є «хвильовизм». А зовсім не те, що вкладали у слово сучасники Миколи Хвильового.

і характерів, провісник і візіонер майбутнього. Тільки в цьому аспекті можна і треба його розглядати, критикувати, оцінювати» (...) «Від кінця 1929 року до смерті Хвильового 13 травня 1933, я особисто був близький до вужчого середовища Хвильового. При тій чи іншій нагоді я чув різні пригадки про офіцерство й уенерівство Панча, про гайдамацтво Сосюри, його розстріл денікінцями й урятування чудом, про офіцерство й протиденікінське партизанство Куліша, про героїчний рейд Досвітнього в польське запілля, арешт і визволення, про санітарну службу гімназиста Смолича в армії УНР і УГА під час тифозної пошести 1919 року та щось подібне про багатьох інших. Але про Хвильового — ні про організатора й воєнного керівника повстанським загоном, ні про його збройний виступ супроти військ УНР, ні про його якусь причетність до ЧК, ні про його комісарство в дивізії, — тобто про факти, які мали б його дуже підвищувати в очах офіційного радянського і партійного читача, — нічого не говорилося».

Ким він був? Вальдшнепом чи мисливцем? Фітільовим чи Хвильовим? Комуністом чи комунаром, чекістом чи романтиком-агітатором?

Один — у солдатській шинелі й шапці-вуханці, розгублений, непричесаний, наївний і щирий, симпатичний і романтичний, а тому привабливий і близький.

Інший — з гарним і жорстким обличчям, військовий, нордичний і підтягнутий профіль, в очах рішучість і сила, цілеспрямованість і впевненість в собі.

Де ж справжній Хвильовий? І як, захоплений хвилею світлих ідей, червоноармієць, «м'ятежний романтик», королівський вальдшнеп-одинак, який волів босяка тинятися світом, раптом перетворився на мисливця з пильними й холодними очима, який шукає здобич і проповідує шлях боротьби й звитяг, які можливі тільки за умови нещадного знищення ворогів.

Чи різні це люди, чи подобі однієї людини? А може, більшовицька революція саме так і змінювала-спотворювала людські обличчя і душі. Роблячи з них «сильних і вольових людей», які, не мигнувши, здатні вбити рідну матір, тому що того потребує ідея.

Він так хотів іти своїм шляхом...

Але в комуністичній Україні щодо Миколи Хвильового і таких як він були інші плани. Жити й творити за своїм сценарієм в атмосфері тотальної ідеологічної і фізичної диктатури виявилось неможливим. Миколу Хвильового чекала доля його товариша Ялового, арешт, репресії.

Мав вибір: вмерти, або піти під тортури. Обрав смерть. Щоб його бодай не змусили грати за їхніми правилами, сам вкоротив собі віку. Не покоровився. Такому відомому й популярному тлумаченню його загибелі важко заперечити.

Попри те, є версія, що Хвильового вбили, інсценувавши самогубство, як то сталося з Володимиром Маяковським у Москві на три роки раніше. Але, якщо не відав, що його вб'ють, навіщо писав передсмертні листи? Може, добровільно згодився, загнаний у глухий кут, зрозумівши, що боротися не варто й сам себе вбити не здатний? А може, все-таки наважився і вистрелив собі у скроню? Чи довідаємось ми

колись, як було насправді? Радянські архіви або знищені, або закриті на території Росії. Усі варіанти розвитку подій цілком можливі з огляду на тогочасні реалії. Ми можемо лише спробувати відтворити ті реалії. Щоб уявити думки й порухи людей, які жили на зламі епох...

У тих обставинах і тих помешканнях...

Хай там як, ми маємо пам'ятати: «Окрім “міфу про Хвильового”, є й прекрасний письменник Хвильовий. Він — естетична реальність»¹. І ця реальність варта того, щоб узнати щось і про його життя.

¹ Ігор Кравченко. М'ятежний прочанин з «Азії» в «Європу». Джерело <http://litopys.org.ua/heroes/hero06.htm>

ЗМІСТ

Своїм шляхом	3
Бешкетні гени.	14
Кохання	26
По химерному краї диких і темних доріг	34
Порятунок.	50
Кіт у чоботях	56
Розлучення	63
Від Блакитного до «Синіх етюдів»	71
Не калюжі думають про небо. То зорі.	84
Камо грядеши?	102
Патології і достоевщина	112
Зашморг на шиї	122
Голод	134
Самогубство	144
P. S. Версія щодо вбивства.	154